

he
re HEUREMATA
ga Humanitaarteaduslikke
ta monograafiaid

20. sajandi mõttevoolud

Toimetanud Epp Annus

Tallinn–Tartu 2009

Humanitaarteaduslike monograafiate sari „Heuremata”

Sarja kolleegium:

dr Luule Epner (Tartu Ülikool),
prof Cornelius Hasselblatt (Rijksuniversiteit Groningen),
prof Jaak Kangilaski (Tartu Ülikool),
dr Sirje Olesk (Eesti Kirjandusmuuseum),
prof Thomas Salumets (University of British Columbia),
dr Virve Sarapik (Eesti Kirjandusmuuseum / Eesti Kunstiakadeemia),
prof Jüri Talvet (Tartu Ülikool),
prof Peeter Torop (Tartu Ülikool),
prof Mardi Valgemäe (City University of New York, Lehman College),
prof Rein Veidemann (Tallinna Ülikool).

Projektijuht dr Piret Viires (Tartu Ülikool / Eesti Kirjandusmuuseum / Tallinna Ülikool)

Sarja toetavad Haridus- ja Teadusministeeriumi riiklik programm
„Eesti keel ja rahvuslik mälu” ja Eesti Kultuurkapital.

Väljaannet toetas Eesti Kirjandusmuuseumi sihtfinantseeritav teadusteema nr SF0030054s08
„Mimeesi retoorilised alusmustrid ja eesti tekstikultuur” ja Eesti Kultuurkapital.

Kogumik on eelretsenseeritud.

Kaastoimetajad Katrin Puik ja Neeme Lopp

Keeletoimetaja Katrin Puik

Toimkond Jaak Tomberg, Sven Vabar

Kujundanud Piia Ruber

Küljendanud Vahur Puik

Autoriõigus Autorid, 2009

ISSN 1736-809X

ISBN 978-9949-19-162-8

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

SISUKORD

Eessõna. Kogumiku koostamise põhimõtteist	7
Sissejuhatus. Modernsuse filosoofiad – <i>Epp Annus</i>	9
ELUFILOSOOFIA	31
Elufilosoofia – <i>Andrus Tool</i>	33
Arthur Schopenhauer – <i>Alvar Loog</i>	41
Friedrich Nietzsche – <i>Leo Luks</i>	63
Henri-Louis Bergson – <i>Margus Ott</i>	85
Oswald Spengler – <i>Hent Kalmo</i>	107
PSÜHHOANALÜÜS	123
Psühhoanalüüs – <i>Jaanus Adamson</i>	125
Sigmund Freud – <i>Jaanus Adamson</i>	133
Carl Gustav Jung – <i>Ene Kelder</i>	161
Jacques Lacan – <i>Jaanus Adamson</i>	181
FENOMENOLOOGIA	213
Fenomenoloogia – <i>Tõnu Viik</i>	215
Martin Heidegger – <i>Eduard Parhomenko</i>	229
Maurice Merleau-Ponty – <i>Vivian Bohl</i>	263
Emmanuel Levinas – <i>Urve Eslas</i>	287
EKSISTENTSIALISM	309
Eksistentsialism – <i>Tarmo Tirol</i>	311
Søren Aabye Kierkegaard – <i>Karin Kustassoo</i>	319
Jean-Paul Sartre – <i>Tarmo Tirol</i>	333
Albert Camus – <i>Tanel Lepsoo</i>	363
HERMENEUTIKA	377
Hermeneutika – <i>Andrus Tool</i>	379
Wilhelm Dilthey – <i>Andrus Tool</i>	385
Hans-Georg Gadamer – <i>Andrus Tool</i>	407
Paul Ricœur – <i>Hent Kalmo</i>	429
Gianni Vattimo – <i>Leo Luks</i>	453

ANALÜÜTILINE FILOSOOFIA	469
Analüütiline filosoofia – <i>Peeter Selg</i>	471
Ludwig Wittgenstein – <i>Peeter Selg</i>	479
Donald Davidson – <i>Jaan Kangilaski</i>	505
Arthur C. Danto – <i>Marek Volt, Kristiina Reidolv</i>	519
MARXISM	535
Marxism – <i>Jüri Lipping</i>	537
Walter Benjamin – <i>Toomas Lott</i>	569
Louis Althusser – <i>Jüri Lipping</i>	599
Ernesto Laclau – <i>Jüri Lipping</i>	623
POSTSTRUKTURALISM	645
Ferdinand de Saussure, struktuurialism ja semiootika – <i>Andrus Org</i>	647
Poststruktuurialism – <i>Neeme Lopp</i>	671
Roland Barthes – <i>Neeme Lopp</i>	683
Jacques Derrida – <i>Neeme Lopp</i>	699
Gilles Deleuze – <i>Eik Hermann</i>	727
Michel Foucault – <i>Tõnu Viik</i>	755
Giorgio Agamben – <i>Daniele Monticelli</i>	777
FEMINISTLIK TEOORIA	797
Feministlik teooria – <i>Raili Põldsaar, Katrin Kivimaa</i>	799
Simone de Beauvoir – <i>Mirjam Hinrikus, Kadri Simm</i>	807
Luce Irigaray – <i>Katrin Kivimaa</i>	833
Judith Butler – <i>Eneken Laanes</i>	849
POSTKOLONIAALSED UURINGUD	863
Postkoloniaalsed uuringud – <i>Piret Peiker</i>	865
Frantz Fanon – <i>Toomas Gross</i>	871
Edward W. Said – <i>Toomas Gross</i>	885
Gayatri Chakravorty Spivak – <i>Tiina Kirss</i>	897
Homi K. Bhabha – <i>Epp Annus, Piret Peiker</i>	919
Summary. Movements of Thought in the Twentieth Century	931
Tänuõnad	947
Autorid	949
Piltide allikad ja autorid	953
Registrid	955
Nimeloend	957
Mõisteloend	967

KOGUMIKU KOOSTAMISE PÕHIMÕTTEIST

Siinne kogumik kujutab endast valikulist ülevaadet 20. sajandi mõttevooludest. Meie algidee oli näidata eri mõttevoolude rolli kultuuriruumi kujundamisel, rõhuasetusega filosoofial kui mitmete mõttevoolude kristalliseerumispäigal. 20. sajandi suundumuste paljususest on siia koondatud küll mitte ainult läbinisti filosoofilised mõttevoolud, aga siiski filosoofilise taustaga mõttevoolud. Mõjukad suundumused, mille alusmudel pole mitte filosoofia, vaid teadus, on jäänud kogumikust välja, mitte hinnangulistel põhjustel, vaid vajadusest järgida mahulisi piiranguid. Meie kogumik kutsub üles mõtlema filosoofiliselt, süvenema 20. sajandit kujundanud mõtlejate kirjutistesse, arutlema mõttevoolude vastastikuste seoste üle, analüüsima filosoofia ja kultuuri vahekorda. „20. sajandi mõttevoolude” algne idee selles kogumikus täit teostust siiski ei leia, esseed keskenduvad peamiselt eri mõtlejate vaadete tutvustamisele, hüpped kultuurisfääri jäävad pisteliseks ja põgusaks. Filosoofia ja eesti kultuuri vahekorra küsimuse otsustasime jätta peatselt ilmuvasse eraldi raamatusse, siinses köites leidub sel teemal vaid nappe osutusi, mille on sageli lisanud toimetaja. Huvile filosoofia ja kultuuri suhete vastu osutab siiski kogumikus tutvustatud mõtlejate valik, näiteks Oswald Spengleri ja Albert Camus’ nime tüüpilisest filosoofiakogumikust ei leia.

„20. sajandi mõttevoolusid” saab lugeda ka kui ülevaadet eesti noorema põlvkonna filosoofiahuvist. Kogumiku autorkonda koondasime

taotluslikult võimalikult noori kirjutajaid; vaid kahe meie autori sünniaasta ei mahu aastate 1966 ja 1983 vahele, enamik autoreist on sündinud 1970. aastatel. Küllap tuleb paljudele lugejaile üllatusena, et eesti filosoofiahuviliste haardeulatusse mahub niivõrd suur ja mitmeski mõttes eklektiline kogum mõtlejaid. Osalt ongi käsitletud filosoofide valikus lähtunud sellest, mille vastu meil on huvi tuntud: võimaluse piirides valisime igasse ossa nii teedrajavaid klassikuid kui ka hilisemaid järgijaid, just viimaste puhul (Vattimo, Agamben, Laclau) võinuks valik olla teistsugune, olnuks kirjutajate ring teine. Mõne mõtleja pidime kogumikust välja jätma, kuna ei leidnud kirjutajat.

Kogumiku koostajalt on küsitud, milleks üldse kirjutada sellist kogumikku ajajärgul, mil Eesti teadusasutused rõhuvad aina enam võõrkeelsetele publikatsioonidele ning enamik eesti filosoofiahuvilistest suudab lugeda põhjalikumaid käsitlusi kui mitte just originaalkeeles, siis vähemalt inglise keele vahendusel. Sageli on võõrkeeles lihtsam kirjutada kui eesti keeles, eriti valdkondades, kus eestikeelne sõnavara pole kinnistunud. Siinse ettevõtmise põhjaks on veendumus, et eestlane peaks suutma ka eesti keeles mõelda ja kirjutada. Üks kogumiku eesmärke on anda selleks võimalus, esmalt seeläbi, et oleme püüdnud luua võimalikult ühtse mõistevaramu, teiseks on siinsed peatükid algusest peale eesti keeles läbi mõeldud (mitte tõlgitud) terviktekstid. Kogumik on kasutatav ka eestikeelsete filosoofiliste kirjutiste andmebaasina: iga peatüki lõppu on koondatud viited samal teemal eesti keeles juba varem kirjutatu kohta.

Tekstide vormistamise printsiibid peaksid olema lugejale kergesti arusaadavad. Sageli mainitud teoste puhul oleme kasutanud lühendeid, mis on avatud vastava peatüki kasutatud kirjanduse nimestikus. Kõikide kogumikus mainitud teoste pealkirjad on ära toodud nii eestikeelses tõlkes kui ka originaalkeeles, igale peatükile on lisatud tutvustatud mõtleja peateoste nimekiri ja valikloetelu edasiseks tutvumiseks sobivatest ülevaatekäsitlustest.

Kindlasti läheneb igaüks meie kogumikule omal viisil, vaevalt leidub neid, kes loeksid tuhat lehekülge tihedat filosoofilist teksti algusest lõpuni nagu romaani. Hea oleks siiski lugemisel meeles hoida, et mõtlejaid ühendab omavahel tihe seoste ja vastasmõjude võrgustik. Järgnev sissejuhatav esse püüab lugejale tuge pakkuda filosoofiat ja kultuuri ühendava mõttelise kogumi loomisel ning mõttevoolude omavahelisel seostamisel.

SISSEJUHATUS

MODERNSUSE FILOSOOFIAD

Epp Annus

Meie kogumiku lugejale võib tulla üllatusena, et alustame ülevaadet 20. sajandi mõttevooludest Arthur Schopenhaueriga, Hegeli kaasaegsega, kelle peateos „Maailm kui tahe ja kujutus” (*Die Welt als Wille und Vorstellung*) ilmus 1819. a, enam kui 80 aastat enne 20. sajandi algust. Schopenhauer sündis 18. sajandil ja suri 40 aastat enne 20. sajandi algust, ent võimatu oleks rääkida 20. sajandi alguse mõttevooludest ilma Schopenhauerita. Miks? Sest 20. sajandi algus ei ole kultuuriliselt ega mõttevooluliselt millegi uue algus. Sissejuhatust 20. sajandi mõttevooludesse peaksime alustama modernsuse¹ sünniloost 19. sajandil – sest 20. sajandi mõttelugu on modernsete mõttevoolude arengute ja teisenemiste lugu. Modernsuse lugu aga ei saa jutustada ilma Schopenhauerita.

Modernsuse lugu alustatakse tavapäraselt suurlinnastumisest ja masstoodangust, räägitakse tööstuslikust revolutsioonist, kodanluse tugevnemisest ja uutest teaduslikest avastustest, mis viisid eluväärtuste kriisini. Toonasest ideedesegadikust võiks tähelepanu pöörata kahele teemale, mis jäävad modernse maailmavaate arengulugu saatma

1 Modernsust kui ühtset mõtteviisi ei ole muidugi olemas, sestap on tänapäeval hakatud rääkima ka erinevatest modernsustest. Jään siinkohal siiski ainsusliku vormi juurde, eeldades lugejalt mõistmist, et tegemist pole ühtse suundumusega.

järgneva 20. sajandi jooksul: neid võiks määratleda kui inimeseküsimust ja teaduseküsimust.

Inimeseküsimus kerkis 19. sajandi lõpul esile romantismiperioodist päritud intensiivsusega. Mis jääb järele loovusest, individuaalsusest ja tahtevabadusest kapitalismi ja masstoodangu ajajärgul? Kodanluse esiletõusuga kaasnes loovinimeste protest, modernistlikud kunstivoolud sündisid vastuseisust kapitalistliku maailma argistele väärtustele. Modernistid vastandasid end igavale keskpärasusele, aga ka ratsionaalsele elumudelile üldiselt, nende väärtusteks said vabadus, loovus ja muutlikkus. Küllap tsiteerituim modernistide loosung pärineb Baudelaire'ilt: „Modernsus on kunsti põgus, muutlik, sattumuslik pool; kunsti teine pool on aga igavikuline ja muutumatu” (Baudelaire 1925: 66).

20. sajandi mõttelugu võiks avada inimeseküsimuse muutumiste kaudu. Sajandivahetuse modernism väärtustas vaba ja loomingulist indiviidi, innustudes Schopenhaueri, Nietzsche ja Bergsoni töödest. Psühhoanalüüs tugevdas arusaama inimesest kui irratsionaalselt käituvast olendist, marxism² asetab inimese kriitilisse suhtesse kapitalistliku maailmakorraga. Fenomenoloogiat huvitas enim vahetu, argine maailmasolemine (Heidegger), eksistentsialism asetab inimolemise keskmesse inimliku vabaduse küsimuse (Sartre). Strukturalism kaotas inimese kultuuriliste ja keeleliste struktuuride taha (Lévi-Strauss), poststrukturalism hakkas inimest pidama subjektiks, kelle on konstrueerinud diskursiivsed formatsioonid (Foucault). 20. sajandi jooksul inimeseküsimus kord kitsenes rõhutute eest võitluseks ning laienes subjektiloome ajalooliseks käsitluseks, kord liikus humanismilt antihumanismile. Üheks vastuseks inimeseküsimusele oli irratsionaalse esiletõstmine kui vastuseis massiühiskonnale (Nietzsche): inimeseküsimus põimus teise mõtterisoomiga, mis liikus ratsionaalse ja irratsionaalse vahel ning mida siin nimetame lihtsuse mõttes **teaduseküsimuseks**.

Teaduseküsimus oli seotud 19. sajandi lõpu muutustega teaduses: röntgenkiired, radioaktiivsus, lisaks kvantmehaanika areng ja mitmed teised uued avastused löid segi valgustusaegadest pärit arusaama, et teaduse vallas saab kõike seletada püsikindlate seaduste abil. Tegelikult hakati nägema dünaamilise ja hõlmamatuna, 19. sajandi lõpp tähistas üldist irratsionaalse esiletõusu. Irratsionaalse abil püüdsid 19. sajandi lõpu modernistid vastu astuda kodanlike väärtuste pealetungile, alguse sai ratsionaalse ning kapitalistliku ja väikekodanliku ühendamine. 19. sajandi lõpul koondasid irratsionaalne häälestus ja panteistlik alaatoon ajastu tooniandvad mõttevoolud elufilosoofiaks, edasist 20. sajandi

2 Kasutame kogumikus vormi „marxism”, et eristuda varasemast nõukogudeaegsest traditsioonist. Vt esimest viidet marxismi osa sissejuhatuses.

mõttelugu võib aga lugeda ka kui irratsionaalse ja loogilise alge dialoogi lugu. Schopenhauer ja Bergson löid ratsionaalsed süsteemid, mille keskmeks on irratsionaalsus; psühhoanalüüs püüdis teaduslikkusele, aga selle tuummõiste on „teadvustamatus”³. Marxismi keskne taotlus lähtub ratsionaalsest maailmaseletamise tungist, sestap sobis marxismiga hästi kokku keeleteadusele tuginev strukturalism. Strukturalismi kriitika aga süüdistas strukturalismi teaduslikkusetootluse läbikukkumises.

Nietzsche on esimene läbinisti ratsionalismivastane filosoof; enne Nietzschet olid filosoofid olnud „puhta mõistuse bürokraadid” (Deleuze 1992: 149), filosoofia oli otsinud vahendeid, kuidas tegelikkust kodeerida või rekodeerida, Nietzschet seevastu huvitas see, mida ei saa kodeerida. Nietzsche vastu-filosoofia tõsteti ausse 1960. aastatel, mil poststruktuurialism hakkas varasemaid suuri ratsionaalseid süsteeme dekonstrueerima. Samas eristuvad 20. sajandi jooksul üha selgemini analüütilise ja kontinentaalse filosoofia sfäär: esimene põhineb suures osas loogilisel mõtlemisel ja teine hakkas 20. sajandi teisel poolel kritiseerima mitmesuguseid ratsionaalseid konstruktsioone. 20. sajandi lõpp ja 21. sajandi algus tõid kaasa uue vaimustumise teadusest (geneetika arengud äratavad üleüldist uudishimu) ning sotsiaalteadustel põhineva ratsionaalse eluvaate esiletõusu.

19. sajandist kaasavõetud suundumused

Filosoofilise mõtte ulatuslik mõju oma kaasaegsele maailmatunnetusele on modernne fenomen, mis sai alguse 19. saj lõpul ja seoses elufilosoofiaga. **Elufilosoofia** koondas enda ümber ennekõike Bergsoni, Nietzsche ja Schopenhaueri filosoofiale toetunud mõtteraamistikud, 19. sajandi lõpu modernistid avastasid 1870. aastatel Schopenhaueri, sajandi lõpukümnendil lisandus Nietzsche, uue sajandi algul Bergson. Neid filosoofe tunti kõigis modernismi vaimsetes keskustes, nii laialt polnud filosoofiat senini veel kunagi loetud. Filosoofia polnud ka kunagi varem olnud nii elulähedane; Schopenhauerit, Nietzschet ja Bergsoni ühendav eheduse ja loovuse vastandamine ratsionaalsele ja fikseeritule kajas intensiivselt vastu 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse kultuuris.

Elufilosoofia tundemärkideks olid „irratsionaalse rõhutamine ja varjatud panteistlik alatoon” (Bollnow 1958: 8). **Arthur Schopenhaueri** filosoofias köitis kirjanikke ja kunstnikke pessimism, vastandumine tavainimesele ja argiilmale, arusaam, et inimese eksistents on mõttetu ja

3 Eelistame kogumikus vormi „teadvustamatus”, järgides Freudi tüvitekti „Unenägude tõlgendamise” tõlget.

tühine. Ent vahest olulisim, mida Schopenhauer modernsele maailmale pakkus, oli rahuldamatul irratsionaalsel tungil rajaneva maailmamudeli loomine. Schopenhauer esitas maailmakäsitluse, mille keskpunktiks oli seletamatu, mõistuslikult hõlmamatu jõud, tahe: kogu inimliku elukogemuse tuumaks oli saanud puudujääk, täieliku rahulolu põhimõtteline võimatus. Tahe on eesmärgitu ja piiritu püüdlemine, mis ei saa jõuda rahulduseni: „Igasuguste eesmärkide ja piiride puudumine kuulub tegelikult tahte olemusse, mis on lõputu püüdlemine” (Schopenhauer 1996: 240). Eluslooduse arengutsükkel – seemnest viljaks, uuest seemnest uueks viljaks – nähtub inimelus ihade ringkäigus, kus uus iha kasvab välja eelnenust ja teadmine saab valgustada vaid tahtmise nüüdhetke, mitte selle üldist eesmärki. Samasugusest mõtteviisist, inimindiviidile keskendatuna, arendab Sigmund Freud hiljem välja psühhoanalüüsi teooria.

Schopenhauerist mõjutatute hulgast tehakse enim juttu prantsuse sümbolistidest ja dekadentidest, ent tema filosoofia ulatus muidugi palju laiemale. Lev Tolstoi lugemislauale jõudis Schopenhaueri peateos „Maailm kui tahe ja kujutus” pea kümmekond aastat varem kui prantsuse sümbolistide juurde. Tolstoi kirjutab oma sõbrale Afanassi Afanasjevitš Fetile 1869. a suvel: „Kas teate, mis see suvi minu jaoks oli? Pidev vaimustus Schopenhauerist ja hulk selliseid hingelisi naudinguid, mida ma pole kunagi varem kogunud. (...) Ma usun, et ükski õpilane pole oma õpingute vältel nii palju õppinud ja nii palju teada saanud kui mina sel suvel. (...) praegu olen ma veendunud, et Schopenhauer on geniaalseim inimene.” (Tolstoi 1984: 682–683) Tolstoi tõenäoliselt ei tea, millise intensiivsusega oli Schopenhaueri teoseid lugenud **Friedrich Nietzsche**. Mõne aasta jooksul, aastail 1865–1869 oli Schopenhauer Nietzsche maailma keskpunkt: „Nietzsche luges Schopenhauerit sageli, veenis oma sõpru tema teoseid lugema (ja schopenhaueriaanideks hakkama); ülistas Schopenhauerit pidevalt oma kirjades, nimetades teda pooljumalaks, viimase tuhande aasta suurimaks filosoofiks jne, ning kohtles Schopenhaueri kriitikuid kui oma isiklikke vaenlasi. Schopenhauer mõjutas kogu Nietzsche mõtlemist.” (Brobjer 2008: 29) Nietzsche taandus Schopenhauerist pärast 1875. a, ent ka oma tulise Schopenhauerivaimustuse ajajärgul pööras ta, koos Wagneriga, Schopenhaueri pessimismi positiivseks kriitikaks, millest tuli juhinduda, et uus maailm saaks sündida. Irratsionaalne jäi troonima mõistusliku üle, aga irratsionaalne ja kaootiline sai Nietzsche filosoofias positiivse värvingu, see muutus dionüüsiliseks algeks mõistusliku, apolloonilise kõrval, tuues kaasa joovastuse ja ekstaasi Schopenhaueri morni tagasitõmbumise asemel.

Samasugust muutust järgis ka 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse kultuur: Nietzsche abil astuti Schopenhaueri vastu, dekadentsi pessimistlik allakäiguvisioon asendus muutuse jaatusega. Schopenhauerit loeti endiselt, aga tema negatiivse paatosega ei samastatud enam. Nietzsche esiletõus muutis dekadentsi tähendust, olevik ei tähistanud nüüd enam allakäiku, vaid otsustava muutuse ajastut. Algas elujaatava mõtteviisi võidukäik Nietzsche ja sajandi algul ka Bergsoni filosoofiliste vaadete sõiduvees.

Nietzsche puhul köitis moderniste tema radikaalne lääne kultuuri aluste eitus, kõigi väärtuste ümberväärtustamine, konventsionaalsest mõtlemisest vabanemine. Selle ettevõtmise totaalsus, ulatumine ajaloo, moraali, keele, müüdi, teaduse, metafüüsika, kunsti ja esteetika valdkonda pimestas moderniste ja ühtis nende taotlustega. Kirjanikke võlus Nietzsche juures ka tema stiil, metafooriderohkus, aforismid, mida oli kerge lugeda. Nietzsche nimi jõudis kõikjale: George Bernard Shaw' üks näidendeist kannab pealkirja „Inimene ja üliinimene” (1903), Gustav Mahler nimetas oma kolmanda sümfoonia algselt Nietzsche teose järgi („Rõõmus teadus”), André Gide manifesteeris oma Nietzsche-lähedust romaani „Immoralist” (1902) pealkirjas ja kirjutas Nietzsche kohta oma päevikus: „Iga kord, kui võtan kätte Nietzsche, näib mulle, et enam pole vaja midagi ütelda, piisab vaid tsiteerimisest” (Gide 1997: 277). Schopenhaueri filosoofia juurest pöördusid Nietzsche poole ka futuristid, kes ülistasid algust, iseduse uuestisündi ilma mineviku ja eelkäijeta ning püüdsid nietzschelikul kombel ületada lihtnimlikku.

Futuristide teine oluline mõjuallikas oli **Henri Bergsoni** filosoofia, temalt võtsid nad üle voolu ja liikumise retoorika. Bergsoni filosoofia tugevuseks oli haakumine eri ühiskonnasfääridega, mitte ainult kirjanduse ja filosoofiaga, vaid ka teaduse ja poliitikaga, 20. sajandi alguse olulistest debattides ei saanud temast mööda, olid arutlejad teadlased või humanitaarid. Bergson oli uudsuse manifesteerija ja ratsionaalsuse põlgaja nagu Nietzsche, ent tema ehitas oma maailmapildi üles teaduslikult põhjendatud kosmilisele mittetäielikkusele, millele pidi vastama fragmentaarne ja ebatäielik teooria.

Sajandivahetusel köitis Bergsoni filosoofia lugejaid ka sellega, et aetas rõhu abstraktse asemel konkreetsele, seda suunda jätkas hiljem fenomenoloogia. Eriline koht modernses mõttekogumis anti aga Bergsoni ajakäsitlusele, mille keskpunktiks oli kestus (*durée*), subjektiivne aeg, mis voolab katkematult ja mida Gilles Deleuze tõlgendas hiljem pideva saamisenä. Kestus ja subjektiivne aeg kujunevad modernismi võtmesõnadeks, üks tuntumaid modernismiteoreetikuid Matei Călinescu defineeribki modernsust kestuse ja objektiivse, välise aja vastanduse

kaudu (Călinescu 1993: 5). Subjektiivse kestuse väärtustamisega seostub teadvuse voolu esiletõus Virginia Woolfi, Marcel Prousti, James Joyce'i, Dorothy Richardsoni loomingus. Bergson seostas aja ja iseduse, mõistes ka isedust kui peatumatut voolamist, kus pole alguseid ega lõppe – seegi mõtteviis sobitus hästi sajandialguse maailma, mida kunstnikud tajusid liikuva ja muutuvana; Bergson oli ülioluline ka fovistidele ja kubistidele.

Elufilosoofia oli sajandivahetusest kuni 1920. aastateni modernse kultuurielu tulipunkt, selle paljude edasiarendajate hulgas oli väljapaistvamaid Georg Simmel, eesti kirjanikele avaldas mõju taani nietzscheaan Georg Brandes. Viimane suurelt laineid löönud elufilosoofiline teos oli Oswald Spengleri Nietzsche-maiguline „Õhtumaa allakäik” (*Der Untergang des Abendlandes*, 1918–1922), pessimistlik lääne kultuuri mandumist kirjeldav teos, mis ilmus maailmasõja lõpul ja sai kiiresti väga populaarseks. „Õhtumaa allakäigule” elasid kõige kirglikumalt kaasa sõja kaotanud sakslased, ent selle mõju oli tuntav üle kogu Euroopa ning ka Ameerikas.

1920. aastatel elufilosoofia taandus. Pärast Esimest maailmasõda tundus elufilosoofiat sõja eel ümbritsenud optimism illusoorne, eksistentsifilosoofia näis elukogemist adekvaatsemalt esitavat.

Ent 20. sajandi algul kerkisid esile veel kaks 19. sajandist pärit 20. sajandi suurmõjutajat, Marx ja Freud, kelle ideed jõudsid ajapikku kõrgkultuurist lääne mõttesüsteemide alustaladeni. **Karl Marxi** tähelepanuväärseim mõju seisnes teadagi selles, et tema seisukohad inspireerisid Leninit ja tolle kaasläsi proletaarseks revolutsiooniks. Kommunistlik Venemaa kujunes paljudele ihaldus- ja inspiratsiooniallikaks, kommunistlikud riigipöörded toimusid ka mitmel pool mujal maailmas: Hiinas, Kuubas, Põhja-Koreas, Vietnaxis. Suur hulk Lääne-Euroopa intellektuaale uskus lühemat või pikemat aega, et proletariaadi diktatuur on ainus tee muuta maailm paremaks, marxism segunes Lenini ja tema lähikondsete ning järgijate ideedega. Marxismi populaarsus tõusis järsult pärast Esimest maailmasõda, kui kapitalistliku maailmakorra pattudele lisandus Euroopa viimine mastaapsele enesehävitusel.

Marxi ideede edasine areng väljaspool kommunistlikku blokki kulges kaheti. Euroopa kommunistlikud parteid jätkasid Marxi kui sotsiaalse mõtleja dogmaatilist järgimist, kopeerides kommunistliku Venemaa suundumusi. Teiselt poolt tekitas Marxi varaste tööde avastamine ja trükkimine 1930. aastatel uue huvi Marxi kui filosoofi vastu, selle pikemaajalisem tagajärg oli valdava osa kontinentaalse filosoofia suhestumine marxismiga. Poliitiline ja intellektuaalne marxism olid sealjuures

sageli teineteise suhtes vaenulikud, mitmed intellektuaalid püüdsid kommunistliku parteiga koostööd teha, ent sellest ei tulnud enamasti suurt midagi välja. Kirjanduse ja kunstide valdkonnast oli lisaks paljudele marxistliku suunitlusega autoritele (Émile Zola, André Malraux, Bertolt Brecht) tähelepanuväärne kas või **prantsuse sürrealistide** kirjulik huvi marxismi vastu ja nende lootusetu püüd leida kommunistliku partei heakskiitu ning osaleda vasakpoolsetes ühiskondlikes ettevõtmistes. Veelgi fundamentaalsemalt olid nad omaks võtnud Sigmund Freudi vaated, tulemuseks oli, kui mitte Marxi ja Freudi ideede suhtes, siis kaasaegse marxismi suhtes igatahes üsnagi vastuoluline kooslus.

Sürrealistid polnud ainukesed, kelle marxistlikud veendumused takerdusid Venemaalt tulvavasse vulgariseeritud marxismi. Prantsuse esimarxistil Louis Althusseril oli parteiga pidevalt konflikte, isegi Jean-Paul Sartre, kes oli pikka aega veendunud Nõukogude Liidu kaitsja, ei saanud 1968. a sündmustega leppida. Intellektuaalid, kes olid väikekodanliku mentaliteedi ja kapitalismi võidukäigu suhtes kriitilised, nägid marxismis väljapääsu – ent Euroopa kommunistlikud parteid, kes juhindusid Nõukogude Liidus toimuvast, olid aina enam vastu loovusele ja individualismile.

Frankfurdi koolkond (selle kõrgaeg algas 1930. aastatel) esindas marxismi rõhutatult mitteparteilist suunda: marxism oli neile kultuuri uurimise lähtepunkt, mida rikastasid Hegeli, Kanti, Nietzsche ja Freudi tööd. Frankfurdi koolkonda ühendas klassikalise marxismiga tugev ühiskonnakriitika ja veendumus, et ühiskond vajab radikaalset transformatsiooni, mitte lihtsalt reformimist, üha rohkem hakati aga sealjuures kahtlema proletariaadi rollis ühiskonna muutjana, lõpuks loobuti sellest ideest täielikult. Frankfurdi koolkond sai kuulsaks ka oma massikultuuri ja tehnoloogia arengu vastasusega, see vastumeelsus avaldub selgesti **Walter Benjamini** töödes.

Marxismi mõju filosoofiasfääris ulatub veendunud marxistlikest mõtlejaist ja rühmitustest oluliselt kaugemale. Marxism polnud mitte üksnes poliitiline doktriin, vaid ka erakordselt erudeeritud ühiskonnateooria. Sestap pidi Marxi surmale jägnenud aastakümnete sotsioloogia tahes tahtmata alustama sellest, et võttis Marxi suhtes seisukoha. Küllap väljapaistvaim Marxi ideede kriitika ja edasiarendus 20. sajandi algul oli Max Weberi „Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim” (*Die protestantische Ethik und der „Geist” des Kapitalismus*, 1904), mis täiendab marxistlikku ühiskonna arengu versiooni ja kritiseerib selle monokausaalsust.

Marxi maailmamudel, mis rõhutab majanduse rolli ühiskonnas, on nüüdseks üldiselt omaks võetud, kuigi Marxi monokausaalsusest on

loobunud. Marxistlikke elemente kohtab nii feministlikes kui ka post-kolonialistlikes suundumustes, näiteks Gayatri Chakravorty Spivak seob oma tekstides marxismi nii feminismi kui ka dekonstruktsiooni-ga. Nüüdisajal ongi puhtakujulise marxismi enamasti välja vahetanud mitmesuguste ideoloogiate ja diskursuste vastasmõjudel põhinev kultuuri- ja ühiskonnaanalüüs.

Inimkonna arengulugu ei saa rääkida ilma Marxi nimetamata, inimpsüühikast ei saa aga rääkida Freudile osutamata. **Sigmund Freud** on mõtleja, kes on tunginud sügavale meie argiellu ja muutnud viise, kuidas me mõistame iseennast. Freud oli esimene, kes hakkas süstemaatilisel, teaduslikkusele pretendeerival viisil rääkima teadvustamatuse rollist inimpsüühikas ning seksuaalsuse rollist inimolemises. Freudi ideedest huvitus ühe esimesena Zürichis töötav Carl Gustav Jung, nende lähem tutvus algas 1907. a, aga ei kestnud kuigi kaua: Freudi ja Jungi viimane kokkusaamine toimus 1913. a.

Väljapoole laienevat psühhoanalüütikute ringkonda levis Freudi kuulsus pärast Esimest maailmasõda, 1930. aastateks oli Freud saanud rahvusvaheliseks superstaariks. Tema 80. sünnipäeva puhul 1936. a tõi Thomas Mann talle auaadressi, kus 197 kirjanikku ja kunstnikku (teiste hulgas Romain Rolland, Jules Romains, H. G. Wells, Virginia Woolf, Stefan Zweig) tunnustasid Freudi sügavat mõju humanitaarteaduste eri valdkondadele ning kinnitasid, et nad ei suuda oma vaimset maailma ette kujutada ilma tema elutöota (Jones 1957: 205–206). Thomas Mann, kelle looming on kui 20. sajandi esimeste kümnendite filosoofiliste voolude kokkuvõte, oli muidugi sobivaim isik Freudi auks kõnelema. Mann seostas oma juubelikõnes Freudi Nietzsche ja Schopenhaueriga, luues nii mõjuka üldpildi ajastu mõttevooludest.

Praeguseks on Freudi ideed saanud osaks lääne kultuurist, vähesed loevad nüüdisajal Freudi töid, aga igaüks teab kõnelda inimtegevuse teadvustamata poolest või laste seksuaalsusest. Ent huvitav ja otsene side oli psühhoanalüüsil sürrealismiga. André Breton kirjeldas sürrealistlikku meetodit psühhoanalüütilise sessiooni järeltulijana, taotlusena kasutada Freudi meetodit mitte patsiendi, vaid iseenda peal, eesmärgiga jõuda kõneldud mõtte üleskirjutuseni: „otsustasin iseendalt kätte saada selle, mida püütakse saavutada neilt [patsientidelt] – nimelt võimalikult kiire ülevoolava monoloogi, mille puhul subjekti kriitiline vaim ei jõuaks teha mingit otsustust ja mida seega ei kammitseks ükski ütlematajätmine ning mis oleks võimalikult täpselt kõnelev mõtlemine” (Breton 1998: 1386–1387). Bretoni utoopiline eesmärk oli une ja ärkveloleku ühendamine ülireaalsuseks ehk sürreaalsuseks (samas: 1379).

Sürrealistide marxismi ja psühhoanalüüsi kooslus ei jäänud üksikuks kõrvalekaldeks, sellest huvitus Walter Benjamin, kes planeeris oma „Pariisi passaažid” (*Das Passagen-Werk*, 1927–1940) samuti marxismi ja psühhoanalüüsi ühendusena. Claude Lévi-Strauss aga kirjeldab hiljem antropoloogiat kui teadust, mis asub marxismi, psühhoanalüüsi ja geoloogia vahepeal (Lévi-Strauss 2001a: 66). Freudi mõtteviisi olulisim jätkaja ja uuendaja Jacques Lacan sai innustust Salvador Dalí paranoia-alastest seisukohtadest.

Sürrealistlikud rühmitused jätkasid tegutsemist ka pärast Teist maailmasõda, kui esiplaanile oli tõusmas uus mõttevool: eksistentsialism.

Fenomenoloogiast eksistentsialismini

19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse kultuur toetus neile mõtlejaile, keda filosoofia akadeemilistes ringkondades kritiseeriti. Sajandi edenedes olukord aga muutus: Saksamaal kerkis esile vägagi akadeemiline **fenomenoloogia**. Kui fenomenoloogia jõudis Prantsusmaale, algas prantsuse filosoofia võimas esiletõus.

Fenomenoloogiat tavatsetakse elufilosoofiale vastandada kui pöörret irratsionaalsusest teaduslikkuse ja konkreetsuse poole, samas jätkas fenomenoloogia mitmeski suhtes elufilosoofia traditsiooni, hoidus aga eemale marxismist ja psühhoanalüüsist. Fenomenoloogia järgijaid köitis selle mõtteviisi konkreetsus ja elulähedus ning viis, kuidas fenomenoloogia suutis ühendada argise maailmakogemise ja filosoofilise mõtte. Fenomenoloogia lähtepunktiks oli inimese vahetu kokkupuude maailmaga. Maurice Merleau-Ponty, kellest kujunes prantsuse esifenomenoloog, kirjutab fenomenoloogia taotlustest oma „Taju fenomenoloogia” eessõnas: „See on (...) filosoofia, mille jaoks maailm on alati „juba siin”, enne refleksiooni, võõrandamatu kohaloluna, ja mille püüdlus on taas üles leida algne seotus maailmaga, et anda sellele viimaks filosoofiline staatus” (Merleau-Ponty 1945: i).

Fenomenoloogia esimeseks suurkujuks peetakse Edmund Husserlit ja tema esimeseks oluliseks tekstiks „Loogilisi uurimusi” (*Logische Untersuchungen*, 1900–1901). Husserli intentsionaalsusteooria kritiseeris arusaama, nagu oleksid inimesele kättesaadavad vaid tema enda aistingud, mõtted, tunded ja kujutlused. Husserli jaoks „kogemine on alati millegi, mingi asja, kogemine” (Husserl 1976: 188), me kogeme asja ennast, mitte asja märki või koopiat. Husserl selgitas kogemist intentsionaalsuse mõiste kaudu, „intentsionaalsus on vaimsete seisundite omandus olla millegi kohta maailmas või olla suunatud millelegi maailmas”

(Kolak, Thomson 2006: 226). Intentsionaalsus tähistas inimteadvuse avatust maailmale, see mõiste, mille Husserl Franz Brentanolt üle võttis ja kuulsaks kirjutas, sai hiljem aluseks mitmesugustele intentsionaalsusteooriatele analüütilises filosoofias.

Husserli mõtteid arendas edasi **Martin Heidegger**, kelle filosoofiline kujunemine oli toimunud Aristotelese ja Husserli lugemise kaudu, 1920. aastatest alates hakati Husserlist kõnelema paaris Martin Heideggeriga. Husserli ja Heideggeri suhe on sarnane Sigmund Freudi ja Carl Gustav Jungi suhtega: andekas õpilane ja loodetud mantlipärija osutus iseseisvaks mõtlejaks, kes oma õpetaja seisukohtadest kauges. Matemaatikuharidusega Husserli jaoks oli fenomenoloogia teadus inimteadvusest, enne hilisemat pööret oma mõtlemises jagas Heidegger küll Husserli mõistelise täpsuse taotlust, ent tema filosoofia vastandus juba tollal teaduslikule mõtteviisile. Heidegger, kelle mõjutajaiks olid teiste hulgas Søren Kierkegaard ja eksistentsifilosoof Karl Jaspers, pööras paljude hilisemate filosoofide tähelepanu argisele maailmasolemise kogemusele. Heideggeri ülimõjukas „Olemine ja aeg” (*Sein und Zeit*, 1927) uuris olemise alusstruktuure, Heideggeri huvitasid inimese põhimised maailmas olemise viisid, igapäevane maailmakogemus, mille olulised osad on inimese heidetud maailma, koosolu teistega, olemine surma poole. Teadusel, mis võtab olemist pelgalt objektina, pole olemise algupärase avatusega pistmist.

Fenomenoloogia kui mõttevool ei saanud massifilosoofiaks; neil samadel põhjustel, mis võimaldasid edu akadeemilistes ringkondades, takerdus levik laiemasse kultuuri: täpsusetaotlus muutis tekstid raskepäraseks, nende lugemine polnud mõeldav ilma erialase ettevalmistuseta. Leidus vaid üksikuid süvenenud järgijaid, nagu luuletaja Paul Celan või aastakümneid hiljem režissöör Terrence Malick. Ent fenomenoloogia mõju edasisele filosoofilise mõtte arengule oli määratu. Saksamaal oli selgeim Heideggeri fenomenoloogia järglane Hans-Georg Gadameri hermeneutika, mis tegeles tõlgendamise küsimustega, lähtudes aluseeldusest, et sügavamas mõttes on tõlgendamine inimolemise eksistentsiviis. Humanitaarteadustes, kunstis ja kirjanduses aset leidvate tõlgendamisprotsesside mõistmine jääb Gadameri järgi paratamatult pealiskaudseks, kui neid ei mõisteta osana tõlgendava inimolemise ajaloolisest tervikkontekstist.

Fenomenoloogia edasiarenduste hulka Prantsusmaal kuulus eksistentsialism, mis levis mõtteviisina vähemalt sama laialdaselt kui Schopenhaueri pessimism mõned aastakümned varem.

Eksistentsialism hakkas Prantsusmaal tooni andma 1930. aastate lõpul ja 1940. aastatel. Tulevane esieksistentsialist Jean-Paul Sartre

tutvus 1932. a Berliinis õppinud sõbra Raymond Aroni kaudu fenomenoloogia põhitõdedega. Simone de Beauvoiri mälestuste järgi osutas Aron kohvikus kokteilikaasile ja ütles Sartre'ile: „Vaata, sõbrake, kui sa oled fenomenoloog, siis sa võid rääkida sellest kokteilist ja see on filosoofia!” Sartre peaaegu et kahvatas, just seda oli ta aastaid soovinud: rääkida asjadest, mida saab käega katsuda, ja nii, et see oleks filosoofia.” (Beauvoir 1960: 156)

Sartre ostis veel samal päeval **Emmanuel Levinasi**⁴ raamatu „Intuitsiooniteooria Husserli fenomenoloogias” (*Théorie de l'intuition dans la phénoménologie de Husserl*, 1930), mis sai lisaks Sartre'ile paljude pariislaste sissejuhatajateks fenomenoloogiasse. Levinas, kes kogus hiljem tuntuks oma eetilise filosoofiaga, oli veetnud aasta Freiburgi ülikoolis Husserli ja Heideggeri loenguid kuulates, ta oli üks neist filosoofidest, kes pöördus aastakümnete jooksul korduvalt Heideggeri juurde tagasi. Ka Sartre suundus peatselt Saksamaale fenomenoloogiaga lähemalt tutvuma. Heideggeri mõju Sartre'i vaadete kujunemisele oli määratu, Sartre'i hilisem peateos, „Olemine ja eimiski: käsitlus fenomenoloogilisest ontoloogiast” (*L'être et le néant: essai d'ontologie phénoménologique*, 1943) avab juba pealkirjas dialoogi Heideggeriga ja viimase „Olemise ja ajaga”.

Husserli, Heideggeri ning lisaks ka Hegeli pealetung Prantsusmaal teostus peale Kaunasest pärit Levinasi veel vene emigrantide Alexandre Koyré ja Alexandre Kojève'i toetusel, nemad olid samuti Saksamaal fenomenoloogiaga kokku puutunud. Koyré Hegeli-loengud, eriti aga hilisemad Kojève'i loengud olid Pariisi intellektuaalse elu tähtsündmuseks, Kojève'i Hegeli-loengutel käisid teiste hulgas Raymond Aron, Georges Bataille, André Breton, Jacques Lacan ja Maurice Merleau-Ponty. Sartre'i kohalviibimisele ei leidu dokumentaalset kinnitust, aga kindlasti luges ta loengukursuse transkriptsiooni.

Eksistentsialismi keskme Prantsusmaal moodustasid Jean-Paul Sartre, Albert Camus, Simone de Beauvoir ja Maurice Merleau-Ponty. Sartre, Beauvoir ja Merleau-Ponty asutasid 1945. a ajakirja *Les Temps modernes* (Moodsad Ajad), mis sai prantsuse eksistentsialismi häälekanaljaks. Eksistentsialismi eripära oli filosoofia, ilukirjanduse ja ühiskondliku tegevuse segunemine, Sartre, Camus ja Beauvoir esitasid eksistentsialistlike ideid paralleelselt nii ilukirjanduslikul kui ka filosoofilisel kujul. Sartre'i eksistentsialistlik romaan „Iiveldus” (1938) ilmus viis aastat enne eksistentsialismi filosoofilist peateost, Sartre'i monograafiat

4 Levinasi nimest on käibel nii vormid Levinas kui ka Lévinas, Prantsusmaal eelistatakse Lévinas, kuid erandeid leidub rohkesti; saksa ja angloameerika traditsioon kasutab pigem Levinasi. Kuna me ei leidnud otsustavaid argumente emma-kumma nimekuju kasuks, eelistame kogumikus lihtsamat Levinasi.

„Olemine ja eimiski”. Ka **Albert Camus**’ esikromaan „Võõras” (1942), kõige tuntum eksistentsialistlik romaan, oli ilmunud enne „Olemist ja eimiskit”. Camus’ kommunismieitus ja Alžeeria iseseisvuse vastasus isoleerisid ta 1950. aastatel Prantsuse ühiskondlikust elust, Sartre’ist seevastu sai 1960. aastatel „esimene globaalne avalik intellektuaal” (Cohen-Solal 2007: 11), kes toetas revolutsioone ja vabanemiskatseid mitmel pool maailmas. Sartre’i filosoofilised vaated eeldasid aktiivset tegutsemist, tema eksistentsialistliku filosoofia kandvaks mõisteks on vabadus, arusaam, et inimene pole mitte valmis tähendusega, etteantud subjekt, vaid protsess, mille käigus ennast oma tegevuse kaudu, vabade valikute kaudu, luuakse: „tuletame inimesele meelde, et pole teist seadusandjat peale tema enda ja et oma hüljatuses otsustab ta ise enda eest; (...) näitame, et inimene ei vii end inimesena täide mitte enesesepöördumise kaudu, vaid taotledes endast väljaspool asuvat eesmärki – millegi vabastamist või mõnd konkreetset saavutust” (Sartre 2007: 65). Sartre mõjutab, julgustab ja abistas mitmeid kolonialismi kriitikuid, muu hulgas kirjutas eessõna nii Frantz Fanoni kui ka Albert Memmi antikolonialistlikele uurimustele. Sartre’i ja Camus’ mõju kandus ka tänavatele ja kohvikutesse, eksistentsialismist sai popkultuuri nähtus, elustiil, mille põhjaks oli elu absurduse tajumine. Sartre’i järgi viis ängistus autentse iseolemiseni, äng sai eksistentsialistliku kirjanduse ja kunsti tunnusjooneks. Samuel Beckett ja Eugène Ionesco teravdasid oma 1950. aastate näidendites eksistentsialistliku ängi ja absurdi valusaks naeruks.

Sartre’it toetas kogu tema elu jooksul **Simone de Beauvoir**, kirjanik ja feministlik filosoof, kes asetas ennast oma eluajal teadlikult Sartre’i varju. Tema filosoofiline peateos „Teine sugupool” (*Le deuxième sexe*, 1949) lähenes naisküsimusele vaatepunktilt, mida selgelt eksistentsialistlikuks ei saanud nimetada, pigem oli see segu eksistentsialismist, fenomenoloogiast, marxismist, hegeliaanlusest ja psühhoanalüüsist. „Teist sugupoolt” peetakse esimeseks oluliseks feministlikuks filosoofiliseks uurimuseks, selle käsitluse mõju feministlikule liikumisele oli tohutu, kuigi segatud rikkaliku kriitikaga. Beauvoiri teose tegi kriitikalike haavatavaks juba selle lähtepunkt, eksistentsiaalne, st antisotsiaalne lähenemine sotsiaalsele küsimusele, naise rollile ühiskonnas. Beauvoir asetas naise rolli sotsiaalse determineerituse kõrvale eksistentsiaalse vabaduse, ta mõistis sugu kui protsessi, mida on võimalik suunata – ent see käsitlus takistas kriitikute meelest naiste teisesuse kui ühiskondliku nähtuse analüüsi. Ometi oli see mastaapne uurimus omas ajas väga julge ja originaalne ettevõtmine.

Eksistentsialistlik mõttevool lagunes sisemiselt juba enne oma mõjuvõimu kaotamist, Sartre’i 1950. aastate tulihingeline marxism tõrjus

eemale Merleau-Ponty ja Camus'. **Maurice Merleau-Ponty** filosoofilised arusaamad lahknesid Sartre'i omadest tunduvalt, ent 1940. aastatel sidus neid poliitiline teineteisemõistmine ja „viljakas arvamuste erisus" (Daniels 1998: 226). Merleau-Ponty suurteos „Taju fenomenoloogia" (*Phénoménologie de la perception*, 1945) ilmus kaks aastat pärast Sartre'i „Olemist ja eimiskit", viitas Sartre'ile vaid vähestes kohtades, ent kritiseeris delikaatselt mitmeid Sartre'i arusaamu. Merleau-Ponty oli aastakümneid üks prantsuse akadeemilise elu suunaandjaist, Husserli ning hiljem strukturalismi ideede juurutaja, järjekindel fenomenoloogia edasiarendaja Prantsusmaal. Tema olulisimate, taju ja ihulisusega tegelevate tööde mõju ei jõudnud massidesse, filosoofias on huvi nende vastu püsinud.

Strukturalismi pealetung

1941. a New Yorgis tutvustas Alexandre Koyré prantsuse antropoloog Claude Lévi-Straussile vene lingvist Roman Jakobsoni. Jakobson oli Prahast innustunud Šveitsi lingvisti Ferdinand de Saussure'i töödest ja nimetanud Saussure'i mõtteviisist juhinduva keeleteadusliku meetodi strukturalismiks. Lévi-Strauss omakorda kandis strukturalistliku mõtteviisi üle antropoloogiasse. Vaid kuus aastat pärast Sartre'i „Olemist ja eimiskit" ilmus Lévi-Straussi strukturalistlik uurimus „Suguluse elementaarstruktuurid" (*Les structures élémentaires de la parenté*, 1949). Sellega algas Saussure'i ideede laiem levik väljaspool keeleteadust, strukturalismist hakkas kujunema uus ajastu dominant. Uuteks moesõnadeks said „märk" ja „märgisüsteemid", „tähistaja" ja „tähistatav", ja mis vahest kõige olulisem, „erinevus". Saussure mõistis keelt kui erinevuste süsteemi: „keeles on ainult erinevused ja puuduvad positiivsed mõisted" (Saussure 1949: 166). Üksikul keelemärgil pole tähendust, erinevus teistest märkidest loob tähenduse; keelel ja keelemärkidel pole substantsi – need Saussure'i kesksed teesid pole ka 21. sajandi alguseks oma tähendust kaotanud. Strukturalistid hakkasid Saussure'i järgides kõikjal otsima erinevuste süsteeme. Struktuuri esiplaanile seadmine tähendas samas subjektiivse ja ainukordse kõrvaleheitmist. Keele struktuur on sama, ükskõik kuidas iga üksik kõneleja seda ei väljendaks – sestap tuleks uurida just püsivat struktuuri.

1950. aastate keskpaigaks oli strukturalism leidnud hulganisti poolehoidjaid, kuigi Sartre oli endiselt väga populaarne; 1950. aastad olid segu eksistentsialismist ja fenomenoloogiast, strukturalismist, marxismist ja psühhoanalüüsist. 1950. a ilmus Paul Ricœurilt Husserli

uurimuse „Ideed puhta fenomenoloogia ja fenomenoloogilise filosoofia jaoks” (*Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, 1913) esimese raamatu tõlge, 1953. a alustas **Jacques Lacan** oma loengutega psühhoanalüüsist, millest 1960. aastatel kujunes üks ajastu tähtsündmusi. Ka Lacan, kes oli püüdnud Freudi psühhoanalüütilist traditsiooni uuendada, tutvus Lévi-Straussiga ja luges Saussure'i, teda hakati peatselt nimetama strukturalistide hulgas. Strukturalism oligi oma sünniaegadest peale seotud psühhoanalüüsiga, tõsi, Lévi-Strauss toetus Freudile, Lacani mõtteviis jäi talle võõraks. Ent veelgi olulisem oli strukturalismi seos marxismiga. Lévi-Strauss kinnitab: „ma hakkas harva vaagima mõnd sotsioloogilist või etnoloogilist küsimust, värsken-damata eelnevalt oma mõtlemist mõne leheküljega „Louis Bonaparte'i kaheksateistkümnendast brümäärast” või „Poliitilise ökonoomia kriitika-st”” (Lévi-Strauss 2001a: 64–65). Strukturalistliku marxistina võidab kuulsust **Louis Althusser**, marxismi, strukturalismi ja psühhoanalüüsi seob **Roland Barthes**.

Saussure'i ideede oluliseks eestkõnelejaks sai Merleau-Ponty, kes al-gul oli olnud Sartre'i lähedane sõber (suhted katkesid 1952. a), hiljem aga toetas Lévi-Straussi kandidatuuri Collège de France'i sotsiaalan-tropoloogia professori kohale. Merleau-Ponty silmis olid strukturalism ja fenomenoloogia ühendatavad, strukturalism oli baas, kust fenome-noloogia võis edasi minna. Tulihingelised strukturalistid seda veendumust ei jaganud.

1960. a hakkas ilmuma ajakiri **Tel Quel**, millest sai strukturalismi ja hiljem poststrukturalismi peamine häälekandja. Merleau-Ponty suri 1961. a ning sellega jäi prantsuse fenomenoloogia ilma oma esifiguu-rist, strukturalistid aga hakkasid ennast vastandama eksistentsialismile ja fenomenoloogiale. Sartre muutus sotsiaalteaduste rünnaku objektiks, Lévi-Strauss, Althusser ja Barthes astusid kordamööda Sartre'i subjekti-keskse filosoofia vastu, seda ennekõike ühiskondlike struktuuride uuri-mise nimel. Eksistentsialismi võidukäik maailmas oli aga alles täies hoos, 1960. aastatel oli eksistentsialism ülipopulaarne nii Inglismaal, Ameerika Ühendriikides kui ka Eestiski ja näiteks Hiinasse jõudis huvi Sartre'i vastu alles 1980. aastatel. Ent Prantsusmaal algas äärmusliku antihumanismi jõuline pealetung ja ausse seati Lévi-Straussi loosung: „inimteaduste lõppeesmärk pole mitte inimese konstitueerimine, vaid lahustamine” (Lévi-Strauss 2001b: 363). Sartre'i värvatud, maailmas aktiivselt tegutsev autor tõugati ebaolulisena kõrvale, aukohale asetati tekst. Inimolemise mõistmisel ei pööratud tähelepanu mitte ainutisele maailmasolemise kogemusele, vaid kultuurilistele konstruktsioonidele

ja ühiskondlikele normidele, mis pakuvad inimestele piiratud käitumisvõimaluste ringi.

Ent strukturalism oli algusest peale kõrvalekallete kogum. Saussure'i jaoks olid märgi kaks poolt, tähistaja ja tähistatav, lahutamatud nagu paberi kaks poolt: „Keelt võib veel võrrelda paberilehega: mõte on pealmine ja kõla alumine pool, ei saa lõigata pealmist ilma alumist lõikamata, samamoodi ei tuleks ka keeles isoleerida kõla mõttest ega mõtet kõlast” (Saussure 1949: 157). Lévi-Strauss osutas tähistaja ja tähistatava suhete keerukusele: inimeste käsutuses on tähistajate kogum, küsimus on aga selles, kuidas tähistamisprotsessi käigus leida igapäevale sobiv tähistatav. Tähistamisprotsessil tekib alati ülejääk, tähistajad ja tähistatavad ei sobitu kunagi täiuslikult. (Lévi-Strauss 1987: 62) Lacan läks kaugemale, ta lahutas tähistaja ja tähistatava barjääriga, mis astus tähendusloomele vastu, ning huvi tähistajate omavahelisest vastasmõjust, mitte tähistaja ja tähistatava vahelise sideme konstrueerimisest. Lacani struktuuris jääb teadvustamatuse subjekt kättesaamatuks ja lõhestunuks, struktuur on põhimõtteliselt hõlmamatu, selle käivitavaks jõuks on puudujääk.

1960. aastatel käsitleti strukturalistlikena ka **Michel Foucault'** mastaapseid ajaloolisi uurimusi, millest esimene oli 1961. a avaldatud „Hullus ja arutus: hullumeelsuse ajalugu klassikalisel ajastul” (*Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*). Foucault ei küsinud essentsialistlikult, mis on hulluse olemus või sisemine tõde, teda huvitas viis, kuidas hullust kultuuriliselt konstrueeritakse, millised ühiskondlikud praktikad, väärtushoiakud ja teadmised loovad ühiskondlikult omaks võetud arusaama hullusest. „Hullus ja arutus” jäi laiema tähelepanuta, 1966. a ilmunud „Sõnad ja asjad: humanitaarteaduste arheoloogia” (*Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*) kindlustas Foucault'le aga koha ajajärgu tuntumate mõtlejate hulgas.

Strukturalistlikule lähenemisele oli taas kord omane püüd teaduslikkusele. Lévi-Strauss kõneles teadlase positsioonilt, Lacani üheks eesmärgiks oli psühhoanalüüsile teaduse autoriteedi tagamine. Teaduslikust universaalsuspüüdest lähtus ka strukturalism kirjandusuurimuses: Genette ja Barthes, Greimas ja Todorov püüdsid suurema või vähema eduga leida universaalseid looelemente, mille suhete abil saaks analüüsida mis tahes lugusid. Barthes on seejuures liiga fantaasiarikas, et teaduslikult tõsiseltvõetavate skeemide loomiseni jõuda, mitmete teiste strukturalistide skeemid tunduvad aga hilisemast vaatenurgast ummikteed, mis viivad analüüsi välja tähendusetu mudelini.